

Gorbatjevs fullbordade

Stefan Hedlund skriver här perestrojkans dödsruna. Den ytterligare försämring av livsmedelsförsörjningen som präglat 1988 torde utgöra beviset framför andra på att talet om ekonomiska reformer saknar praktisk substans. Gorbatjevs ekonomiska politik är misslyckad och tillfället är nu förbrukat. Å andra sidan kommer Sovjet aldrig att kunna återgå till det gamla.

I början av 1987 skrev jag i *Ekonomisk Debatt* en artikel med titeln "Gorbatjevs ofullbordade" (Hedlund [1987]). Framställningen andades djup pessimism rörande möjligheterna att faktiskt genomföra synnerligen välbehövliga reformer av den sovjetiska ekonomin och jag rönste från omgivningen en betydande skepsis beträffande min "negativa" attityd. Mot bakgrund av vad som sedan hänt, anser jag det nu vara befogat att helt ta avstånd från min tidigare pessimism. En pessimistisk attityd inrymmer ju trots allt en viss möjlighet att positiv förändring faktiskt kan äga rum. Någon sådan möjlighet vill jag nu bestämt hävda att det inte längre finns. En dödsruna över Gorbatjevs *perestrojka* innebär förvisso inte att det är *i princip* omöjligt att genomföra reformer av den "reellt existerande socialismen". Poängen är snarare att det – i de flesta sk öststater – tycks finnas ett cykliskt förlopp där det endast vid vissa tidpunkter i historien inträffar att samtliga de krafter sammanfaller som är nödvändiga för att ett seriöst reformförsök skall kunna initieras.

Docent STEFAN HEDLUND är verksam vid Nationalekonomiska institutionen, Lunds universitet. Han har i sin forskning främst sysslat med Sovjets ekonomi och jordbruks-ekonomi.

Gorbatjevs maktövertagande markerade ett sådant tillfälle, men efter snart fyra år av resultatlös (ekonomisk) politik förefaller detta nu vara förbrukat.

Denna utgångspunkt aktualiserar två frågeställningar av central betydelse. För det första bör ett tillbakavisande av förhoppningar om framgångsrika reformer rimligen följas av en diskussion av vad som kan komma att hända i stället. Om vi utgår ifrån att Gorbatjev *et consortes* har rätt då de målar upp behovet av reformer som akut, måste naturligtvis konsekvenserna av ett misslyckande bli långtgående och kanske även ödesdigra. En andra viktig fråga rör arten av de generella svårigheter som uppenbarligen tycks finnas att genomföra reformer, inte bara i Sovjetunionen utan även i andra öststater. En ökad förståelse på denna punkt bidrar inte bara till att förbättra våra möjligheter att bedöma den framtida utvecklingen inom östblocket. Här finns även viktiga teoretiska lärdomar att dra beträffande individers beteende i en totalitär miljö. Låt oss börja med denna senare frågeställning.

Varför så svårt?

Tomma tunnor bullrar mest

Det finns naturligtvis en rad olika skäl till att *perestrojkan* inte har lett till några påtagliga resultat. Viktigast vid ett första på-

scende är kanske att man misslyckats helt enkelt därför att man inte gjort något allvarligt försök att lyckas. Om vi ser tillbaka på Gorbatsjavs första tre-fyra år vid makten framträder nämligen en mycket skarp skillnad mellan ord och handling. Retoriken var inledningsvis mycket frän, men trots denna politiska rivstart förblev det påtagligt tomt på bordet. Givet det politiska spelets regler i Sovjetunionen vore det naturligt att ett stort reformutspel skulle kopplats till en större politisk tilldragelse. Detta till trots passerade emellertid den 27:e partikongressen, i februari-mars 1986, utan att några viktiga förändringar annonserades. Det skulle dröja ända till centralkommitténs plenum i juni 1987 innan ett paket av åtgärder introducerades som med ett visst mått av god vilja kan kallas för ett ekonomiskt reformförsök.

Här kan förvisso invändas att dessa två till synes förlorade år egentligen var en nödvändig förberedelsefas. Så tycks åtminstone Gorbatsjev själv vilja presentera saken. Det är emellertid svårt att se en sådan tolkning som något annat än en rationalisering av uteblivna framsteg. De åtgärder som faktiskt proklamerades i juni 1987 var inte bara senkomna. De präglades även av inneboende motsättningar och ofullgångna tankar. Det annonserades t ex att den statliga planeringskommissionen Gosplans roll skulle reduceras och att företagen skulle få frihet att själva bestämma sina produktionsplaner, men samtidigt talades det om att introducera ett system av statliga beställningar, s k *goszakazy*, för viktiga varor. Vidare skulle materielförsörjningssystemet omorienteras från direkt administrativ allokering till grosshandel, men även här reserverades ett visst utrymme för fortsatt central kontroll över viktiga varor. Liknande synpunkter kan läggas även på andra av de totalt elva dekret som lanserades vid detta plenum. (Se vidare Schroeder [1987].)

En direkt konsekvens av detta halv-

hjärtade försök till reform är att de företag som inte räknar med att det nya grosshandelssystemet kommer att fungera, antagligen kommer att försöka få så stor andel som möjligt av sin produktion klassad som *goszakaz*. Härigenom går de miste om frihet i val av produktionsinriktning, men får i stället en viss säkerhet i leveranser av insatsvaror. En annan, och betydligt viktigare, konsekvens följer av den totala avsaknaden av realistiska förslag till reformer av prissystemet. Utan en prisreform kan övriga delar av paketet t o m bli direkt skadliga. Om företagen tillåts att fritt välja produktionsinriktning utifrån en uppsättning allvarligt snedvridna priser kommer resultatet oundvikligen att bli störningar av en sådan natur att man helt enkelt tvingas ingripa med administrativa regleringar uppifrån. *Perestrojkan* sliter därmed sönder sig själv inifrån. Om detta var resultatet av noggrant övervägda och förberedda reformer är slutprodukten knappast ägnad att imponera.

Reformprocessen som sådan är förvisso ännu inte över. Det har gått mindre än fyra år sedan Gorbatsjavs maktövertagande och det rör sig därför mera om en tempoförlust än om ett totalt avbrott. Ur ett rent politiskt perspektiv behöver denna tempoförlust inte vara helt avgörande. Ett antal smärre ansatser till förändring har gjorts även efter juni 1987, i synnerhet inom jordbrukspolitiken, och ytterligare reformdekret kommer troligen att proklameras.

En dylik process kan förvisso tolkas som att *perestrojkan* håller på att "radikaliseras", men det finns en fundamental brist i ett sådant angreppssätt. Vi rör oss här med människor, med individer som präglas av och skapar förväntningar utifrån den verklighet de upplever, en verklighet som utmärkes av storvulet tal om snabba resultat i kombination med fortsatt letargi, stagnation och allmänt sönderfall. Den ytterligare försämring av livsmedelsförsörjningen som präglat 1988 torde utgöra beviset framför andra på att

talet om reformer saknar praktisk substans. Även en kortare tempoförlust kan därför leda till att självuppfyllande förväntningar om ett misslyckande etableras.

Det kan i detta sammanhang vara relevant att citera följande uttalande av den amerikanska ekonomen Gertrude Schroeder, fällt i samband med det stora sovjetiska reformförsök som inleddes 1965, och som alternativt brukar kallas Kosygin- eller Liberman-reformen:

"En del bedömare i Väst har redan antytt att byråkratin kommer att sabotera reformen. Den må förvisso försöka, men det finns inte mycket att sabotera i reformen som den nu ser ut. Det är en blek och sjuklig skapelse, ovardig att stå i samma sällskap som sina robusta och energiska föregångare - NEP och femårsplanerna - som en av tre stora ekonomiska reformer i sovjetisk historia" (Schroeder [1968], s 21).

Detta var det - före Gorbatjev - störst upplagda och bäst annonserade reformförsöket i sovjetisk historia sedan Stalins tvångskollektivering av bönderna. Ändock dominerades det av partiella manipulationer och rann därför snabbt ut i sanden. Alec Nove, som själv beskrivit 1965 års reformförsök som "reformen som inte fanns" (Nove [1972], s 354), har också varit inne på dilemmat av försiktiga, gradvisa reformer av de socialistiska ekonomerna. Han talar här om "försiktighetens oundvikliga misslyckande": "Stegvisa reformer fungerar inte, utan man drivs tillbaka till det gamla systemet. Poängen är att systemet har en inre logik som motsätter sig partiell förändring" (Nove [1977], s 313). Erfarenheterna från det nu tjugo år gamla ungerska reformarbetet visar också klart behovet av att samtidigt genomföra en genomgripande reform av hela det ekonomiska systemet, snarare än att fortskrida i många små steg. Jämfört med Gorbatjevs *perestrojka* var 1968 års ungerska reform mycket radikal, och det är mot denna bakgrund viktigt att notera att allt fler ungerska ekonomer i dag talar

om 1968 som en misslyckad reform just därför att den inte var *tillräckligt* radikal.

Intressant nog har de små stegens problematik nyligen uppmärksammats även på sovjetiskt håll. I en intervju med den reformvänliga sovjetiska tidningen *Moscow News* i januari 1988 hade t ex akademiledamoten och professorn i jordbruks ekonomi Vladimir Tichonov följande att säga: "Stegvisa reformer har aldrig lyckats i Ryssland [sic!]. Det behövs en resolut och radikal förändring, en gång för alla. Denna måste inkludera en reform av pris-systemet och planeringsprocessen, samt ett avskaffande av överflödigt personal" (*Moscow News*, Nr 4, 1988). Mycket lite av detta har som sagt ännu synts till.

Men varför är det då så svårt? Varför kan inte totalitära regimer helt enkelt bestämma vad som skall förändras och därefter ge hemliga polisen i uppdrag att se till att reformerna faktiskt genomförs och efterlevs? Politiska motsättningar inom den styrande eliten spelar här en given roll, liksom fast förankrade partsintressen inom byråkratin. En ekonomisk reform skulle med nödvändighet leda till en betydande omfördelning av makt- och ansvarsfunktioner inom systemet, och det är därför naturligt att många individer kan förväntas sätta sig till motvärn. Om vi dessutom tar hänsyn till att en ekonomisk reform med mycket stor sannolikhet kommer att spilla över i krav på att även det politiska systemet skall reformeras (jfr Ungern och Polen), är det lika uppenbart att stora delar av det politiska etablissemanget kommer att göra motstånd.

Men vad är det då egentligen som rent konkret avses med detta tal om "motstånd"? För att rätt förstå den "systemets inre logik" som så effektivt tycks blockera alla försök till reformer, måste vi börja med att inse att välståndsfördelningen i det sovjetiska samhället är intimt knuten till de privilegier som följer av makt och inflytande i den politiska och byråkratiska sfären, snarare än till inkomster av privat verksamhet. Det är helt enkelt omöjligt

att på legal väg skapa sig ställning och förmögenhet via aktiviteter som inte ingår i den av staten och partiet kontrollerade sfären. Här kunde invändas att den s k andra ekonomin, dvs den svarta sektorn, utgör just en sådan möjlighet, men en dylik invändning vore inte välgrundad. Just genom att den andra ekonomin är illegal kan den inte utgöra ett öppet *alternativ* till arbete i den statliga sfären. "Spekulanterna" kan inte öppet och gemensamt demonstrera status och välstånd, och därmed produceras inte heller något utmanande alternativ. Inget hot uppstår mot maktelitens "monopolistiska förvaltning av samhällets egendom", som den jugoslaviske dissidenten Milovan Djilas en gång uttryckte det (Djilas [1957], s 72).

Polen och Ungern utgör i detta avseende illustrativa specialfall. I bägge dessa länder håller en klass av nyrika privata entreprenörer på att växa fram, en grupp av individer som helt öppet och legalt berikar sig och som på intet sätt drar sig för att demonstrera sitt välstånd. En social konsekvens av denna utveckling är snabbt växande inkomstskillnader, mellan de nya entreprenörerna och dem som utslutande är hänvisade till illa betalda arbeten i den statliga sektorn. Av större principiell vikt är dock att själva existensen av detta utrymme för privata aktiviteter, *parallellt* med den stats- och partikontrollerade sfären, i sig rymmer en latent legitimitetskris inte bara för regimen utan även för systemet som sådant. Då individerna erbjuds alternativa försörjnings- och karriärmöjligheter urholkas partiets möjligheter materiellt belöna konformism och "politiska" meriter. Därmed försvåras rekryteringen av nya partikadrer, samtidigt som den styrande partielitens status urholkas. Jämfört med korrupta mutkolvar och förskingrare i de statliga företagen, har de nya entreprenörerna ett relativt obetydligt behov av beskydd från makthavarna.

I det sovjetiska fallet är dock valet fortfarande att arbeta inom den officiella strukturen, eller att ställa sig brevid. Nå-

gon alternativ struktur finns inte, och priset för att hamna utanför den existerande blir därmed mycket högt. Av detta följer mycket speciella psykologiska förutsättningar.

Homo sovieticus

Varje form av samhälle, och varje form av ekonomi, utgör i princip ett kollektiv vars fortbestånd beror av att dess medlemmar kan samverka på ett meningsfullt sätt. Varje form av kollektivt handlande kräver i sin tur en kollektiv identitet, en känsla av gemensamt syfte och intresse. I avsaknad av sådan identitet återstår bara piskan för att förmå individer till insatser som går utöver deras omedelbara privata intressen. Om vi accepterar dessa grundläggande teser, kan vi direkt avfärda det inom öststatsforskningen så vanliga påståendet att stalinistisk terror och repression har reducerat sovjetmedborgarna till "atomiserade" och strängt självcentrerade individer. Det torde vara helt klart att volymen av produktiva insatser i den sovjetiska ekonomin överstiger vad som kan förklaras av enbart piskor och batonger. I bakgrunden bör därför finnas någon form av kollektiv identitet som motiverar dessa insatser.

Det komplicerade med denna identitet, som vi kan kalla "Sovjetmänniskan" (*sovetskij tjelovek*), är emellertid att det här huvudsakligen rör sig om en fiktion som explicit introducerats och propagerats av partiet men vars mentala sammansättning i sin helhet knappast torde omfattas av någon levande individ. Introduktionen av denna nya förebild för en socialistisk människa var en central ingrediens i den utopi som beledsagade den ryska revolutionen 1917. Paradoxalt nog är ju den sovjetiska modell som idag skall reformeras ursprungligen i sin tur resultatet av en stor "reform", och även om denna kanske inte kom att visa sig vara helt lyckad finns det intressanta paralleller att dra.

Generellt sett kräver varje revolutionär förändring en utopi, ett löfte om en annan

och bättre verklighet som kan motivera individerna till uppoffringar. Om utvecklingen går i en sådan riktning att gapet mellan utopi och verklighet gradvis slutes, kan en positiv självförstärkande process uppstå. Om individerna upplever att deras uppoffringar ger resultat, dvs att utopin håller på att förverkligas, kommer de också i allt högre grad att omfatta dess ideal och värderingar. Därmed motiveras de till ytterligare ansträngningar, av materiella såväl som icke-materiella skäl. En god cirkel har etablerats.

Emellertid finns här också en latent risk att en motsatt process kan uppstå. Om det nya ekonomiska system som är förenat med utopin i praktiken visar sig oförmöget att realisera de uppställda målen kommer gapet mellan verklighet och utopi inte att slutas. Det kan t o m vidgas. En naturlig reaktion vore då att överge utopin och acceptera behovet att anpassa ambitionerna till givna möjligheter. I det sovjetiska fallet har reaktionen emellertid varit den rakt motsatta. Genom att inte bara hålla fast vid, utan även aktivt propagera och ritualisera utopin, samtidigt som verkligheten i görligaste mån har dolts bakom propagandans och den officiella lögnens fasad, har man skapat de behov av tvång och historieförfälskning som är så karakteristiska för det sovjetiska samhället. För de människor som fångas i denna surrealistiska miljö uppstår två separata verkligheter, vilka bägge gör intrång i och anspråk på individens medvetande. Å ena sidan finns den verklighet som målas upp av den officiella propagandan och å den andra den vardag som möter den enskilde.

Rent generellt är det naturligtvis så att den "officiella" verkligheten till viss del präntas in i individernas medvetande. För den som första gången stiftar bekantskap med det sovjetiska samhället kan de många slagorden och parollerna, och det i vissa avseenden strikt liturgiska ideologiska språket, göra ett något bisarrt och kanske t o m löjeväckande intryck. Det

rör sig emellertid här om en grundbult för systemet som sådant, och för budskapets mottagare är det ingalunda fråga om någon intellektuell lek. Att påstå att sovjetmedborgaren skulle vara immun eller likgiltig inför den liturgiska partifraseologin är ungefär lika meningsfullt som att påstå att svenskar inte påverkas av coca-colareklam. Det sker helt enkelt en undermedveten perception och assimilering av budskapet. Denna rent passiva påverkan representerar den "officiella" verklighetens bakgrund. Härtill kommer att systemets övergripande spelregler är starkt inriktade på att belöna konformitet och bestraffa avvikelser, vilket tjänar till att ytterligare förstärka präglingen.

Den marxist-leninistiska ideologin har allt sedan sin tillkomst presenterats som en vetenskapligt korrekt tankebyggnad, en teori som erbjuder det enda och korrekta svaret på alla tänkbara frågor. Följaktligen finns det i denna ideologi en inre logisk struktur, vars grundprinciper varje sovjetmedborgare måste tillägna sig. Ideologins officiella status gör att den på ett mycket effektivt sätt tjänar som ett filter för att skilja ut dem som är potentiella dissidenter eller på annat sätt missanpassade. Dess "vetenskapliga" natur gör att det inte kan finnas något utrymme för individuella värderingar eller ställningstaganden, och principen om "partimässighet" (*partiinost*) kräver att individerna i sitt uppträdande anpassar sig till den enhetliga fasad som i varje ögonblick bestäms av dess officiella uttolkare.

Allt sedan Lenins tid har det varit en explicit uppgift för sovjetiska massmedier att propagera och entusiasmera, snarare än att objektivt informera. För den enskilde är det följaktligen svårt, om ens möjligt, att skapa sig en uppfattning om den faktiska situationen i landet som helhet. Effekterna av detta tillrättaliggande av tillgänglig information förstärks i sin tur av att hemliga polisen har till uppgift att aktivt stävja anti-sovjetisk verksamhet, dvs spridande av sådan information

som motverkar "byggandet av socialismen". Syftet med det senare är att försvåra för medborgarna att utbyta information om sina respektive upplevelser. Det samlade resultatet blir vad som brukar kallas "pluralistisk ignorans". Den enskilde individen må uppleva att saker och ting inte står rätt till i just hans lilla del av den "faktiska" verkligheten, men har ingen möjlighet att bedöma om detta är generellt. Han må vidare hysa uppfattningen att mycket av det som står illa till är partiets fel, men har ingen möjlighet att bedöma om det finns fler som delar denna uppfattning. I denna snäva bemärkelse är individerna förvisso "atomiserade".

Det tvivel som härigenom uppstår beträffande de egna observationernas relevans underlättar präglingen av propagandans budskap rörande den "officiella" verkligheten. De bägge processerna blir ömsesidigt förstärkande. Mellan upplevelserna av de två separata verkligheterna uppstår en känsla av psykologisk splittring, en "kognitiv dissonans" som är mycket obehaglig att leva med. För att reducera denna dissonans tar individen till olika psykologiska mekanismer av rationalisering och självbedrägeri. Processen som sådan är naturligtvis inte unik för Sovjet. Alla politiker, t ex, torde vid olika tillfällen i sitt liv offentligen tvingas bekänna sig till ideal och principer som de inte innerst inne omfattar. Det sovjetiska fallets *differentia specifica* är den officiella lögnens omfattning och dess systematiska intrång i individernas medvetande. Slutresultatet blir ett slags hybridverklighet som varken finns i den "officiella" eller i den "faktiska" verkligheten.

De psykologiska konsekvenserna av att leva i denna tredje verklighet kommer att variera starkt mellan olika individer. Det kan förvisso ligga nära till hands att anta att apati och likgiltighet kommer att vara en typisk utväg för "vanliga" människor; en cynisk inställning som går ut på att allt är lögn och elände, och att det bara är i vodkan man kan finna tröst och lindring.

Verkligheten är emellertid betydligt mera komplicerad än så. Avgörande faktorer är den enskildes närhet till det officiella budskapets avsändare samt hans skyldighet att aktivt deltaga i dess fortsatta spridning. Den som befinner sig långt ifrån "centrum" nås av det officiella budskapet i form av stereotypa fraser, utan större krav på inlevelse och aktiv medverkan, och kan följaktligen utan större svårighet rationalisera bort potentiell psykologisk splittring. Betydligt värre drabbas den som befinner sig nära centrum, som kommer i flitig kontakt med budskapet och som tvingas att aktivt ta del av och sprida dess innehåll. Här spelar personliga karaktärsegenskaper en stor roll.

Bäst klarar sig otvivelaktigt de som är tillräckligt cyniska att utan betänkligheter sprida klara osanningar eller fatta för befolkningsflertalet dåliga beslut. Just dessa senare egenskaper har uppenbarligen kommit att bli en viktig ingrediens i rekryteringsmönstren för högre poster i den "reellt existerande" socialismens länder. Man brukar här tala om en "negativ selektion", dvs att det systematiskt är de mindre begåvade och mera skrupelfria individerna som stiger i graderna. Att detta är ett synnerligen reellt problem framgår med skrämmande tydlighet av den officiella undersökning som för några år sedan företogs i Polen, i syfte att utreda hur landet kunde hamna i den situation som ledde till den fria fackföreningsrörelsen Solidaritetens uppkomst och till det därpå följande undantagstillståndet. Undersökningens slutresultat, den s k Grabski-rapporten, presenterar en bild av likgiltighet och inkompetens som i sin framtoning närmast för tankarna till en Salvador Dali. Tom ledande politbyråmedlemmar förefaller ha varit omedvetna om den snabbt ökande utlandsskulden, och ansvariga på finansdepartementet ursäktar sig med att det inte var lönt att söka förklara situationens allvar för partiledningen. De skulle ändå inte förstå. (Se vidare Åslund [1987].)

Forskning och framsteg?

Mot bakgrund av vad som ovan sagts förefaller det logiskt att anta att den kognitiva dissonansen är särskilt utpräglad för vetenskapsmän och medlemmar av den kulturella intelligentsian. Dels kan vi anta att dessa bättre än den genomsnittlige medborgaren känner till hur den "faktiska" verkligheten ser ut, och därmed är mera akut medvetna om lögnens intensitet. Dels tvingas de att aktivt ta del av ideologiproduktionen, och utsätts därmed kontinuerligt för smärtsamma konflikter mellan de två verkligheterna. Förvisso är det partiets avdelning för agitation och propaganda, och ytterst naturligtvis politbyrån, som bestämmer vad som för tillfället är den korrekta uttolkningen av ideologin, men samtidigt måste någon författa talen och pamfletterna, regissera filmerna och teaterföreställningarna, ta ansvar för den fortlöpande omskrivningen av historien, osv. Det är här forskarna och de intellektuella kommer in, och då dessa grupper i viss mån kan betraktas som förvaltare av landets framtid framstår deras inkorporering i hybridverkligheten som särskilt allvarlig.

I boken *Gapande höjder*, den sovjetiske regimkritikern Alexander Zinovjavs stora satir över sovjetsamhället, som han kallar Ibansk, lämnas följande karakteristik över de sovjetiska samhällsvetenskaperna, som författaren kallar de "artificiella vetenskaperna":

"De artificiella vetenskaperna intar en särställning i Ibansk. De vanliga ibanskerna varken känner till dem eller förstår dem, trots att de tvingas studera dem under hela sitt liv och därför kallar dem, skämtsamt, samhällsvetenskaper. Inte heller experterna förstår dem, fast de naturligtvis erkänner dem. Och eftersom de har valt att ägna sig åt dem ända till graven, kallar de dem, på allvar, samhällsvetenskaper" (Zinoviev [1981], s 256).

Om vi närmare granskar nationalekonomins ställning kan vi få en första uppfatt-

ning av varför det ännu inte – ens i teorin – har presenterats något fungerande alternativ till det "kommando-administrativa system" som idag så kraftigt fördöms av Gorbatjev. Den som någon gång tvingats ta del av den ekonomiska forskning som producerades under Stalintiden kan knappast ha undgått att slås av den massiva idioti som präglade de publicerade resultaten av denna "vetenskap". Samtidigt är det uppenbart att långt ifrån alla de individer som tvingades medverka i spelet var några idioter. Det är därför lätt att föreställa sig vilka psykologiska konsekvenser en sådan situation måste få, i termer av nihilism och självförakt, och det torde vara lika förstaeligt att de drabbade tar till olika rationaliseringar för att bevara ett visst mått av självrespekt. Det rör sig således inte enbart om en påtvingad konformism, utan i betydligt större utsträckning om djupt rotade värde- och beteendemönster. Möjligheterna till förändring måste ses mot denna bakgrund.

Efter Stalins död skedde en viss uppryckning, om inte i handling så åtminstone i ord. Vid den berömda tjugonde partikongressen, i februari 1956, levererades mycket skarp kritik mot nationalekonomins tidigare prestationer, och under slutet av femtiotalet och början av sextiotalet förekom en mycket livlig debatt bland sovjetiska ekonomer. Att döma av denna debatts praktiska resultat, förefaller dock attacken på ekonomerna mera ha varit ägnad att finna en syndabock än att initiera en seriös omvärdering av grundläggande ekonomiska principer. Nationalekonomins utveckling under Brezjnevtiden fortsatte i gamla stereotypa spår, och vid ett möte med den sovjetiska vetenskapsakademien i april 1987 hade Abel Aganbegjan, en av Sovjetunionens för närvarande ledande ekonomer, följande att meddela sina kollegor: "De ekonomiska forskarna har den största skulden visavi samhället. De har ännu inte skapat några solida studier, som skulle kunna bli grunden för en omdaning

av ekonomin. Det finns ingen fast grund för att lösa många frågor." (Citerat av Åslund [1988], s 85.) Salt i såren skulle man kanske kunna tycka. Låt oss härmed övergå till den andra av våra två inledande frågeställningar, skyldigheten att diskutera vad som kan tänkas hända i avsaknad av framgångsrika reformer.

Vad händer nu?

Vid centralkommitténs plenum i juni 1987 förklarade Gorbatsjev att landet efter de senaste decenniernas stagnation hade placerats i en allvarlig "pre-kris situation" (*predkriziznoe sostojanie*). Ett rimligt antagande torde därför vara att en misslyckad *perestrojka* kommer att leda till att denna situation utvecklas till en akut kris. Men vad är det då egentligen som här avses med begreppet "kris"? Ett resultat av den nya politiken för *glasnost*, eller "öppenhet", är att verkligheten bakom den förljugna ekonomiska statistiken nu gradvis börjar avslöjas. Bland annat har tidigare redovisade siffror över sovjetisk ekonomisk tillväxt kommit under stark kritik, och samma gäller den sovjetiska nationalinkomstens absoluta storlek. Om vi ser till den bild som förmedlas av dessa reviderade makroekonomiska indikatorer frammanas förvisso intrycket av en mycket kritisk utvecklingstendens. Bl a finns antydningar om att militärutgifterna kanske svarar för så mycket som en tredjedel av nationalinkomsten (Åslund [1988], s 92). Om dessa uppskattningar är korrekta torde det vara helt klart vilket som är det dominerande motivet för den pågående sovjetiska fredskampanjen. Den statistiska fasaden utgör emellertid bara en reflektion av en verklighet vars rätta förståelse kräver ett studium av mera djupgående samhällsprocesser.

Rent intuitivt kan det förefalla som om den nya politiken för *glasnost* borde leda till att kravet på ideologisk likriktning skulle upphöra. Då den officiella historiskrivningen ifrågasätts och då tidigare

mönster av uppträdanden och uttalanden diskrediteras borde också de individer som verkar inom systemet kunna återgå till det normala. Frågan är emellertid i vilken utsträckning man faktiskt kan identifiera en "normal" verklighet att återgå till. Kommer en framgångsrik reform att återupprätta gamla kollektiva identiteter, eller kanske snarare skapa helt nya identiteter? Denna frågeställning har två väsentligen annorlunda dimensioner.

I ett *vertikalt* perspektiv är det avgörande i vilken utsträckning man lyckas med att inkorporera nya generationer i det sovjetiska "projektet". Erfarenheterna på denna punkt visar entydigt att man är på väg att förlora ungdomen. Den kommunistiska ungdomsorganisationen Komsomol är hopplöst diskrediterad, och i dess ställe sker en lavinartad framväxt av "informella" ungdomsgrupper, vilka representerar ett brett spektrum av intressen, alltifrån punkrockare till miljöaktivister. Helt nya gruppidentiteter är på väg att skapas, identiteter som sinsemellan är mycket olika men som alla förenas av att de utgör en antites till den identitet som tidigare målats upp av den officiella propagandan. Ungdomens missnöje är förvisso inte i sig en ny företeelse. Det nya är att det inte längre finns något krav att ingå i och identifiera sig med den officiellt kontrollerade sfären. Det har blivit legitimt att ställa sig bredvid och häri ligger en djup legitimitetskris inte bara för den sovjetiska regimen, utan även för systemet som sådant.

I ett *horisontellt* perspektiv framträder mer omedelbara problem. Här kan vi i större utsträckning tala om överlevande kollektiva identiteter. Om vi t ex ser på utvecklingen i Baltikum eller i Nagorno-Karabach, rör vi oss uppenbarligen med gamla nationella identiteter som nu utmanar den övergripande sovjetiska identiteten. Samma kan sägas om de antiryska stämningar som för ett par år sedan orsakade kravaller i sovjetrepubliken Kazachstans huvudstad Alma-Ata. Ytligt

sett kan samtliga dessa oroligheter tolkas som ett begynnande uppror mot Moskva, men under ytan finns en mera komplicerad verklighet. Den övergripande frågan rör vilken respons till *perestrojkans* krav som kan förväntas från olika delar av den sovjetiska befolkningen. Här spelar nationalitetsmotsättningar och skiljaktiga kulturtraditioner en central roll. För esterna är huvudkravet att åter bli oberoende från Moskva, och det finns inga tecken som tyder på att aktivt antiryska stämningar skulle kvarstå om detta beviljas. Baltikum kan i så fall utvecklas till en effektiv enklav, som driver flitig handel med väst och betalar tribut till Moskva. Den blodiga konflikten mellan Armenier och Azeris är en gammal dispyt mellan turkar och armenier, som Moskva egentligen inte har med att göra. Inkorporeringen av bägge dessa nationer i en sovjetisk union visar denna "unions" mycket ytliga karaktär. Liknande kommentarer är tillämpliga på en rad andra nationaliteter, och den förenande länken är att de identiteter som nu åter gör sig gällande har föga eller inget gemensamt med någon "sovjetisk" identitet.

Härav skulle man kunna frestas att dra slutsatsen att det ryska imperiets periferi är på väg att slitas loss, som ett resultat av de mycket starka centrifugala krafter som nu har släppts lösa. En sådan slutsats bortser dock från allt vad som ovan sagts beträffande de psykologiska konsekvenserna av den sovjetiska hybridverkligheten. För de byråkrater som idag är föremål för Gorbatjevs vulgärpopulistiska hatkampanj är det implicita budskapet att man offentligen skall erkänna att ens hela livsgärning utgjorts av en på lögn baserad och för samhället i stort skadlig verksamhet. Det torde vara ganska uppenbart att dessa individer, för att bevara ett visst mått av självrespekt, återigen tar till olika rationaliserande psykologiska mekanismer, och resultatet blir att ytterligare en konstlad dimension introduceras i hybridverkligheten. Detta senare beteende

torde utgöra den verkligt effektiva motvikten till de centrifugala krafter som ovan beskrivits.

Slutsatser

Den i särklass viktigaste av de slutsatser vi kan dra beträffande den framtida utvecklingen är att Gorbatjevs kombinerade politik för *perestrojka* och *glasnost* har skapat en rejäl legitimitetskris för den sovjetiska regimen, både internt och i förhållandet till övriga öststater. Paradoxalt nog tycks det huvudsakligen vara de traditionella fienderna i det kapitalistiska Väst som uppmuntras och inspireras av den nye partichefens aktiviteter. Den öppenhet och ökade ärlighet beträffande det egna förflutna som har följt i kölvattnet på *glasnost* har inte bara aktualiserat känsliga skuldfrågor och diskrediterat en lång rad tidigare centrala ideologiska tros-satser. Som mest centralt framstår att den dessutom har upphävt en del av den pluralistiska ignorans som tidigare bidragit till att ge systemet en grundläggande stabilitet och kontinuitet. Ingen av dessa processer torde i något väsentligt avseende vara reversibel.

"Sovjetmänniskan" har lösts upp, och de nya kollektiva identiteter som nu skapas är antingen i sin helhet oförenliga med någon form av *sovjetisk* identitet (ungdomen) eller till stora delar *inbördes* oförenliga (nationalitetsmotsättningar). En hårdhänt och brutal repression kan naturligtvis sopa undan alla yttre spår av det som förevarit under framför allt det senaste året, men batonger och tårgas kan inte ändra människors psykologiska präglning. Genom att sovjetmedborgarna under de senaste åren har utsatts för så stor påverkan vad ideal och värdesystem beträffar, kan Sovjetunionen helt enkelt inte återgå till det gamla. Gorbatjevs "revolution från ovan" har åsamkat den sovjetiska socialismen irreparabel skada. Vad som än händer med *perestrojka* och *glasnost* kommer slutresultatet att bli en –

på gott eller ont – väsentligen annorlunda skapelse än den Sovjetunion vi har vant oss vid. Spekulationer kring hur denna skapelse eventuellt kan komma att se ut torde dock i dagsläget bäst överlåtas åt avdelningen för hasard och kristallkuler.

Referenser

- Djilas, M, [1957], *Den nya klassen*. Natur och Kultur, Stockholm.
- Hedlund, S, [1987], "Gorbatjevs ofullbordade". *Ekonomisk Debatt*, Årg 15, Nr 2.
- Nove, A, [1972], "Economic Reforms in the USSR and Hungary: A Study in Contrasts", i Nove, A & Nuti, M, (red), *Socialist Economics*. Penguin, Harmondsworth.
- Nove, A, [1977], *The Soviet Economic System*. Allen & Unwin, London.
- Schroeder, G, [1968], "Soviet Economic 'Reforms': A Study in Contradictions". *Soviet Studies*, Vol 20, No 1.
- Schroeder, G, [1987], "Anatomy of Gorbachev's Economic Reform". *Soviet Economy*, Vol 3, No 1.
- Zinoviev, A, [1981], *The Yawning Heights*. Penguin, Harmondsworth.
- Åslund, A, [1987], "Hur Polen styrdes under Gierrek". *Nordisk Östforum*, Vol 2, No 3.
- Åslund, A, [1988], "Många små steg: en planekonomi i omdaning", i Arvidsson, C & Fogelklou A, (red), *Den sovjetiska utmaningen*. Norstedts, Stockholm.